

EWA RZETELSKA-FELESZKO

Instytut Sławistyki PAN

ul. J. Bartoszewicza 1b m. 17

PL-00-337 Warszawa

ONOMASTYKA CHORWACKA W PERSPEKTYWIE OGÓLNOSŁOWIAŃSKIEJ

Autorka artykułu jest również naczelną redaktorką „Encyklopedii Onomastyki Słowiańskiej”, uniwersalnego opisu onomastyki ziem słowiańskich. W artykule przedstawia w zwięzły sposób cele, genezę i strukturę Encyklopedii, szczególnie uwagę poświęcając onomastyce chorwackiej, którą w całości opracował Petar Šimunović.

W latach 2002–2003 opublikowany został rezultat międzynarodowej współpracy onomastów z krajów słowiańskich: dwutomowe obszerne kompendium (ponad 1000 stron) pt. „Słowiańska onomastyka. Encyklopedia”¹. Inicjatywa przygotowania i wydania SOE powstała w Krakowie w 1998 roku w czasie 12 Międzynarodowego Kongresu Sławistów. Organizację prac, redakcję i publikację powierzono Prezydium Komisji Onomastyki Słowiańskiej, tj. prof. Ewie Rzetelskiej-Feleszko i prof. Aleksandrze Cieślikowej. Prace nad tekstami sfinansowane zostały dzięki grantowi przyznanemu przez Komitet Badań Naukowych w Warszawie, a publikacja wyszła jako wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Koncepcja SOE oparta została zasadniczo na podobnym kompendium europejskim pt. „Namenforschung. Name Studies. Les noms propres” (1995-1996)

¹ Słowiańska onomastyka. Encyklopedia pod redakcją Ewy Rzetelskiej-Feleszko i Aleksandry Cieślikowej przy współudziale Jerzego Dumy, Warszawa–Kraków, t. I 2002, t. II 2003. Wyd. Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

² Oto wykaz rozdziałów/hasel: 1. Historia onomastyki, 2. Teorie onomastyczne, 3. Metody badawcze i ich ewolucja, 4. Terminologia onomastyczna, 5. Stan badań, 6. Etymologia nazw własnych, 7. Przedśłowiańskie a słowiańskie nazwy własne, 8. Wpływy obce: substraty, adstraty, superstraty, 9. Nazwy własne na obszarach pogranicznych – etnicznych i językowych, 10. Polityka i pragmatyka w zakresie nazw własnych, 11. Antroponimia I – Imiona, 12. Antroponimia II – Nazwiska, 13. Antroponimia III – Pozostałe typy nazw osobowych, 14. Nazwy wsi i miast, 15. Nazwy

oraz na wydanej w 1998 r. syntezie polskiej onomastyki pt. *Polskie nazwy własne*. Encyklopedia pod redakcją E. Rzetelskiej-Feleszko. Encyklopedyczny charakter SOE polega na ogarnięciu całości problematyki onomastycznej. Przedstawiona została ona w 24 rozdziałach/hasłach głównych oraz w podrozdziałach/podhasłach (1-8 zależnie od potrzeby)². Tego typu „encyklopedie” mają już jednak pewną tradycję, chociaż nie jest to typowy, alfabetyczny porządek haseł.

Do współpracy przy przygotowaniu tekstów pozyskano wybitnych onomastów z każdego kraju: z Chorwacji jest to Petar Šimunović, z Serbii – Zvezdana Pavlović i Milica Grković, ze Słowenii – Alenka Šivic-Dular (ze współpracownikami), z Macedonii Marija Korobar-Belčeva, z Bułgarii – Liljana Dimitrova-Todorova, z Polski – Aleksandra Cieślíkowa, Maria Malec, Kazimierz Rymut, Ewa Rzetelska-Feleszko i inni, z Czech – Rudolf Šrámek, Miloslava Knappová, Libuše Olivová-Nezbedová, ze Słowacji – Vincent Blanár i Milan Majtán, z Łużyc (Niemcy) – Ernst Eichler, Inge Billy, Walter Wenzel i inni, z terenów połabskich (Niemcy) – Elżbieta Foster, z Rosji – Aleksandra Superanska, z Białorusi – Valjancina P. Lemcjugova, z Ukrainy – Jurij Karpenko, Pavlo Čučka i Vasyl V. Lučik. Większość wymienionych autorów to doświadczeni, wieloletni badacze nazw własnych, o szerokich choryzontach i sprecyzowanych koncepcjach teoretyczno-metodologicznych. W powstającym kompendium cenne okazało się zwłaszcza szerokie spojrzenie na różnorodność nazw własnych uwzględniające i ich interpretację etymologiczną i socjolingwistyczną, pokazanie ścisłych związków z historią i kulturą narodów, analiza najstarszych warstw nazewniczych, ale i nazw nowych, powstających współcześnie. W czasie wspólnych konferencji ustalono, że celem SOE będzie danie świadectwa o stanie obecnej wiedzy onomastycznej w każdym z krajów. Dotyczy to wszystkich kategorii nazw (antroponimii, toponimii, hydronimii, etc.). Przyjęto także, że autorzy uwzględnią w swych opracowaniach nie tylko nazwy własne o etymologii słowiańskiej, ale także nazwy różnego pochodzenia znane i używane na obszarze dzisiejszych krajów słowiańskich. Poszerzyło to znacznie problematykę SOE o nazwy pochodzące z niesłowiańskich substratów i różnego typu kontaktów słowiańsko-niesłowiańskich. Celem SOE stał się zatem:

1. Opis genetyczno-porównawczy słowiańskich nazw własnych polegający na wychyceniu jednolitości lub różnic w słowiańskim nazewnictwie całego obszaru. Np. w zakresie antroponimii jest to charakterystyka imion dwuczłonowych, hipokorystyków, typologia nazwisk, rodzaje podstaw apelatywnych w nazwach osobowych, etc. W zakresie toponimii – związki z najstarszym osadnic-

terenowe (mikrotoponimia, anojkonimia), 16. Nazwy górskie (choronimia), 17. Nazwy wodne (hydronimia), 18. Nazwy miejskie (urbo-/urbanonimia), 19. Nazwy zwierząt (zoonimia), 20. Chrematonomia, 21. Nazwy własne a problematyka społeczna, 22. Nazwy własne w literaturze pięknej, 23. Nazwy własne a problematyka religijna, 24. Zmiany w nazewnictwie XX wieku.

twem Słowian, apelatywne podstawy nazw geograficznych, zróżnicowanie słotwórcze nazw (lub brak zróżnicowania), etc.

2. Opis synchroniczno-porównawczy polegający na pokazaniu procesów powstawania nowych nazw, zwłaszcza chrematonimów; zachodzących równolegle w różnych krajach procesów adaptacji obcych nazw i ewolucji starszych warstw nazewniczych.

3. W opisie postanowiono podkreślić fakt, iż nazewnictwo powstawało równocześnie z zachodzącymi procesami dziejowymi: migracjami, zmianami gospodarczo-osadniczymi, podbojami i obcym panowaniem, przyjęciem chrześcijaństwa i podziałami religijnymi, a także równolegle z rozwojem różnorodnych faktów kulturowych. Zdecydowano ukazać nazwy powstałe na podłożu języków innych niż słowiańskie oraz wpływ obcej władzy politycznej na nazwy krajów słowiańskich.

Autorzy nadsyłający teksty pisali o swoich własnych krajach zgodnie ze stanem aktualnej wiedzy i wynikami badań. Pokazały się więc różnice w ujęciach w zależności od metod badawczych i osobistych preferencji. Zaznaczyła się skłonność do spojrzenia diachronicznego, tj. skupienia uwagi na starszej warstwie nazw lub preferencja synchroniczna, tj. uwzględnienie przede wszystkim nazw pochodzących z nowszej dokumentacji. Różnice polegają też na interpretacji: filologiczno-etymologicznej, strukturalistycznej, kulturowej lub historycznej (m.in. na interpretacji nawiązującej do pojęcia społeczeństwa klasowego i podziału na epoki: ustroju rodowego, feudalizmu itp.). Wymienione tu zróżnicowanie tekstów, a także nierównomierność i nierównoległość osiągnięć badawczych w poszczególnych krajach spowodowane zostały bądź niedostatkami starych dokumentów, bądź faktem, iż zapisywane były one w języku niesłowiańskiej władzy politycznej (tureckim, węgierskim). Ingerencja władzy w badania naukowe w Związku Radzieckim od roku 1920, a od roku 1945 także w tzw. „krajach socjalistycznych” zdecydowała o przecięciu lub ograniczeniu kontaktów naukowych, zwłaszcza ze światem „zachodnim”. Zaowocowało to tworzeniem się „szkół lokalnych”. Ośrodki naukowe byłej Jugosławii miały natomiast (od 1948 r.) szansę kontaktów z nauką europejską.

Teksty, których autorem jest prof. Petar Šimunović, należą do najciekawszych. Jednym z powodów jest to, że sytuacja nazewnicza Chorwacji, mimo genetycznego pokrewieństwa na gruncie słowiańskim, bardzo różni się od nazewnictwa w krajach zachodniosłowiańskich i od nazewnictwa krajów wschodniosłowiańskich. Wycisnęły na niej silne piętno migracje, historia polityczna, podziały religijne oraz różne aspekty kulturowe. Drugim z powodów jest szeroka kompetencja Autora, wnikliwe spojrzenie na nazwy, bogata egzemplifikacja i umiejętność przedstawiania problematyki w sposób interesujący.

Pragnę w tym miejscu jeszcze raz gorąco podziękować prof. Petrovi Šimunovićovi za tak ciekawe pokazanie nazewnictwa chorwackiego, także – w pewnej mierze – całego południowosłowiańskiego oraz za szerokie spojrzenie na nazewnictwo słowiańskie.

W dalszym ciągu artykułu przedstawię kilka spostrzeżeń, które nasuwają się przy porównaniu onomastyki chorwackiej z onomastyką polską lub – ogólniej – zachodniosłowiańską.

Charakterystyczne dla metod badawczych, jakimi posługują się onomaści chorwaccy jest dostosowanie metody opracowania do materiału nazewnictwa (ujęcie diachroniczne lub synchroniczne) i do problematyki, którą badacz zamierza przedstawić. Mamy tu więc i badania etymologiczne (P. Skok) i ujęcia geograficzne (tj. mapowanie faktów onomastycznych, np. przez P. Šimunovića) i statystyczno-stratygraficzne (np. w badaniu nazw osobowych Dubrownika przez Ž. Muljačića) i interpretacje socjolingwistyczne nazw osobowych. Podobnie szeroki wachlarz metod i problematyki cechuje onomastykę polską, ale już badanie nazw starożytyckich ogranicza się do problematyki etymologicznej i ujęć stratygraficznych.

Badania onomastyczne rozwinęły się w Chorwacji na szerszą skalę dopiero od lat 70-tych XX w. Wcześniej prowadzili je pojedynczy uczeni: P. Skok, E. Dickenmann, O. Franck. Od lat 70-tych uczeni chorwaccy stosowali m.in. te same metody analizy onomastycznej, co ośrodki w Polsce lub Czechach, korzystali z prac F. Miklošiča i z osiągnięć onomastyki niemieckiej. Inaczej przedstawia się sytuacja „szkół onomastycznych” w Polsce i w Czechach. W badaniach ojkonomii wyraźnie zarysowała się „szkoła” Witolda Taszyckiego, lwowsko-krakowska, nawiązująca do interpretacji nazw miejscowych od strony problematyki osadniczo-historycznej oraz całkowicie różna „szkoła” Vladimira Šmilauera w Pradze reprezentująca (za F. Miklošičem) metodę analizy strukturalno-gramatycznej ojkonomów. Jeszcze inne cele i metody charakteryzują lipską „szkołę” Ernsta Eichlera, operującą cyklem monografii toponimicznych niedużych jednostek administracyjnych (niem. Kreis) zawierających słowniki nazw i ich interpretację etymologiczną, słowotwórczą i interferencyjną. Każda z wspomnianych „szkół” prowadzi badania według własnych metod. Natomiast w badaniach antroponimów nie ma tak wielkich różnic zarówno w zakresie metod jak interpretacji.

Problematyka wszystkich rozdziałów/hasel mówiących o onomastyce chorwackiej przesycona jest kwestią substratów, na które na przełomie 6/7 wieku n.e. nasuwał się etnos słowiański: od południowego wybrzeża ilirski, grecki, rzymski. Nazwy ilirskie, które z reguły przeszły przez pośrednictwo greckie lub romańskie – to nazwy wysp i miast, także rzek (por. *Trogir*, grec. *Tragurion*, ilir. *Trau* (Šimunović, SOE 2, 14.6), pochodzenia greckiego jest wiele nazw miast, dawnych faktorii;

pochodzenia rzymskiego są liczne miasta lokowane wzdłuż dróg biegnących często daleko w głąb kraju (np. *Poreč* < *Parentium*, *Srēm* < *Syrmiium*). Nieobojętne dla nazewnictwa powstałego w późniejszych czasach było to, że Chorwacja weszła zarówno w zasięg państwa tureckiego, jak austro-węgierskiego, a w 20. wieku – Jugosławii. O ile substraty i wpływy starsze znajdują odzwierciedlenie w toponimii, to wpływy nowsze, obcojęzyczne – w antroponimii (imiona szerzące się wraz z katolicyzmem lub prawosławiem, imiona muzułmańskie). Nie można też pominąć najnowszych wpływów włoskich i – najogólniej – europejskich.

W efekcie wszystkie kategorie nazw poddane zostały przenikaniu elementów niesłowiańskich, interferencjom i zmianom będącym rezultatem wymiany etnosów, władzy politycznej, kultur i religii. Procesy te są, oczywiście, zróżnicowane chronologicznie i geograficznie, występują także w różnym nasileniu. Petar Šimunović ukazuje całą tę skomplikowaną problematykę z diachronicznego punktu widzenia.

Dla badacza z Polski nazewnictwo chorwackie jawi się jako niezwykła mozaika różnojęzycznych elementów przyswojonych przez Słowian. W krajach Zachodniej Słowiańszczyzny sytuacja jest nieporównywalnie prostsza. Istnieje znaczna ilość (kilkaset?) przedsłowiańskich nazw rzek, których dokładniejsze pochodzenie jest trudne do ustalenia, określa się je więc jako „indoeuropejskie” lub „staroeuropejskie” (np. *Wisła*, *Odra*, *Prosna*, *Weltawa*). Nazwy wsi i miast pochodzą najczęściej już z czasów osadnictwa słowiańskiego. W nazwach miast, a w niektórych regionach zachodnich także w nazwach wsi, pojawiają się wpływy niemieckie (są to wsie zakładane przez niemieckich osadników) lub niemieckie nazwy oficjalne z czasów panowania państwa pruskiego lub austriackiego. Na Słowacji istniała też silna madziaryzacja słowackiego nazewnictwa. W antroponimii zachodniosłowiańskiej doszło do wymiany imiennictwa słowiańskiego na imiona wprowadzone przez chrześcijaństwo, nie ma natomiast udziału na katolicyzm i prawosławie (z wyjątkiem polskiego i słowackiego pogranicza wschodniego). Obce wpływy są więc nie tak zróżnicowane i – w porównaniu z Południem Słowiańszczyzny – ograniczone.

W każdym z krajów słowiańskich przyjęcie chrześcijaństwa spowodowało stopniowy zanik wcześniejszych imion słowiańskich, które traktowane były przez Kościół jako imiona pogańskie. Rugowanie, zwłaszcza imion dwuczłonowych, odbywało się mniej lub bardziej restrykcyjnie. Od czasu Soboru Trydencckiego (1545-1563) istniał w krajach katolickich wyraźny nakaz nadawania przez księży dzieciom w czasie chrztu wyłącznie imion chrześcijańskich świętych. Zasada ta stosowana w sposób skrajny w małych lokalnych społecznościach doprowadzała do ograniczania w ogóle liczby używanych imion. Przykład takiej sytuacji podaje Petar Šimunović (t. 1, 11.2.) z Dubrownika i okolic, gdzie 50% osób, w tym ponad 60 % kobiet i dziewcząt, nosiło w wieku XVIII tylko 5 róż-

nych imion. Cały zestaw imion chrześcijańskich był w tym czasie zredukowany w Chorwacji do 40 imion męskich i 20 żeńskich. Doprowadziło to w rezultacie do szczególnie bujnego rozbudowania hipokorystyków. Być może, podobne lokalne nakazy kościelne istniały także w innych krajach i regionach. Polskie badania antroponimiczne sytuacji takich nie ujawniają, choć zwykle istnieje tu w każdej społeczności niewielki zestaw imion najpopularniejszych.

W wieku 19. w związku z narastającym w wielu krajach odrodzeniem narodowym zaczęto powracać do dwuczłonowych imion słowiańskich. Są one dziś na całym południu Słowiańszczyzny częstsze, niż np. w Polsce czy w Czechach. Frekwencja i typologia słowiańskich imion złożonych, zwłaszcza z czasów, gdy były one jeszcze powszechnie używane, zasługuje na osobne, szczegółowe opracowanie. Teksty zebrane w SOE nie przynoszą wystarczającego pod tym względem materiału, operując raczej wybranymi przykładami. Natomiast powszechny staje się pogląd, że imionami dwuczłonowymi obdarowywano pierwotnie dzieci z wyższych warstw społecznych. Wszędzie też dominowały, jako drugie człony *-mir* i *-slaw* (np. chorw. *Častimir*, pol. *Bolesaw*).

Z obszaru Chorwacji i Serbii zebrano 367 chorwackich i serbskich imion dwuczłonowych, podczas gdy w Staropolskim słowniku nazw osobowych (do r. 1500) jest ich 600. Różnica ta może być spowodowaną bogatszą polską dokumentacją źródłową i większą liczbą polskiej ludności, a ze strony chorwacko-serbskiej używaniem także imion pochodzenia grecko-rzymskiego. W czasach przedchrześcijańskich, a także i później, aż do przybycia Słowian (6/7 w.) używano na tych terenach imion ilirskich, greckich i rzymskich. Niektóre z nich przetrwały do dziś już jako imiona chrześcijańskich świętych (np. *Teodor*, *Klemens*, *Agata*). Wraz z nadejściem Słowian imiennictwo chorwackie z okresu wcześniejszego przemieszało się i zintegrowało z imiennictwem słowiańskim.

W drugim tysiącleciu n.e. Chorwacja stała się krajem, gdzie katolicyzm zetknął się z prawosławiem. Pod względem religijnym jest to typowe terytorium przejściowe, podobnie jak Ukraina i Białoruś (zwłaszcza regiony zachodnie, graniczące z Polską i Słowacją). W konsekwencji ludność korzysta z obydwu kalendarzy imion. W porównaniu ze skomplikowaną mozaiką antroponimii chorwackiej sytuacja imiennictwa w Polsce jest znacznie prostsza, głównie z powodu panującego katolicyzmu. Imiona prawosławne i pochodzące od nich nazwiska stanowią niewielki procent całości.

Dla całego południa Słowiańszczyzny charakterystyczny jest m.in. fakt, iż rozwinął się tu trzelementowy system antroponimiczny: imię + imię ojca/dziada + nazwisko/przezvisko, np., chorw. *Mihalji Sablić Mogorović* (t. 1., 12.2). System ten jest pozostałością po silnej przynależności plemiennej i rodowej (np., chorw. *Paval Namanjić Šćitar od plemena Poletčić* (l. c.)). System trzelementowy łączy Słowian Południowych ze Wschodnimi. W krajach zachodniosłowiań-

skich zanikł on bardzo wcześnie na rzecz systemu dwuelementowego, tj. imię + nazwisko/przezvisko. Wyraźną dominację zyskały tu nazwiska odmiejscowe (zwłaszcza u warstw wyższych), ale też odprzezviskowe (przede wszystkim chłopskie) i odzawodowe (chłopskie i rzemieślnicze). Systemy antroponimiczne, które ujawniają silny związek człowieka z rodem lub plemieniem korespondują z długotrwałym istnieniem wspólnot rodowo-plemiennych o charakterze osadniczym, gospodarczym, prawnym i społecznym, jakimi były na południu zadruży, zaś w krajach wschodnich wierwy. W rezultacie pojawiły się pomiędzy krajami zachodniosłowiańskimi a południowo- i wschodniosłowiańskimi różnice także w budowie słotwórczej współczesnych nazwisk: w Polsce dominują nazwiska na *-ski* (adiektywne: odmiejscowe lub pseudoodmiejscowe), w Czechach nazwiska bez derywacji lub deminutywne, zaś w Chorwacji i Serbii nazwiska na *-ić* (patronimiczne). W czasach dzisiejszych postępująca globalizacja i europeizacja wymusza dostosowanie oficjalnie używanych form do systemu dwuelementowego (imię + nazwisko).

Gdy chodzi o budowę słotwórczą nazw genetycznie słowiańskich lub adaptowanych przez Słowian, cały obszar słowiański – zarówno w zakresie antroponimii, jak toponimii – cechują raczej różnice we frekwencji poszczególnych formantów motywowane m.in. różnicami chronologicznymi, aniżeli stałe podziały (izomorfy) słotwórcze. Do wyjątków należy wyraźna różnica w budowie patronimicznych nazw miejscowych pomiędzy południem, a północą Słowiańszczyzny. W Polsce, Czechach i na terenach łużyckich dominują w tej kategorii nazwy na *-ice*, np. *Siemianowice*, podczas gdy od zachodniej Bułgarii poczynając po Słowenię mamy nazwy na *-ci* (też *-ovci*, *-inci*, etc.), np. *Gatinci*. Największe ich nasilenie znajduje się w Chorwacji pomiędzy Sawą i Drawą. Rozprzestrzenienie tych nazw objęło także – od południa – Słowację i Ukrainę. Interesujące byłoby zbadanie społecznej genezy tego zróżnicowania.

Współczesna słowiańska mikrotoponimia wykazuje wiele zbieżności, także w zakresie budowy nazw. Różnice pojawiają się zwłaszcza przy ewolucji funkcjonalnej i frekwencji niektórych sufiksów.

Podsumowując pierwsze wrażenia z lektury tekstów zawartych w tomach „Słowiańskiej Onomastyki. Encyklopedii”, w tym zwłaszcza interesujących tekstów Petra Šimunovića, podkreślić trzeba jeszcze raz, że nazwy własne wszystkich krajów południowej Słowiańszczyzny – od Bułgarii po Słowenię – ale przede wszystkim krajów wybrzeża Adriatyku, niosą to samo silne piętno substratów. Są to: substrat tracki, dako-medyjski i grecki w części wschodniej, zaś w części zachodniej ilirski, grecki i rzymski. Piętno substratów do dziś przenika zwłaszcza toponimie: nazwy starych miast, wysp, rzek i gór. Równie silne ślady pozostawiło państwo Otomańskie, zwłaszcza w antroponimii i części mikrotoponimiów; więcej – oczywiście – we wschodniej części regionu. W tym sensie, tj.

gdy chodzi o ingerencję substratów i adstratów, kraje południowej Słowiańszczyzny różnią się zwłaszcza od Polski i Czech. W Słowacji silne piętno na nazewnictwie, zwłaszcza oficjalnym, wywarło panowanie węgierskie i niemieckie, zaś na Łużycach niemieckie.

Po przedstawieniu w SOE całości nazewnictwa słowiańskiego staje się jasne, że na osobne, bardziej szczegółowe opracowanie zasługuje onomastyka krajów południa Słowiańszczyzny. Patrząc z perspektywy Warszawy widać tu wiele zasadniczych podobieństw, ale i różnic: narodowych i lokalnych, wielokrotnie podkreślanych przez autorów, którzy opublikowali w SOE swoje teksty.

Hrvatska onomastica u općeslavenskoj perspektivi

Sažetak

U članku autorica, glavna urednica Enciklopedije slavenske onomastike, sažeto prikazuje ciljeve, nastanak i strukturu toga velikoga djela, sveobuhvatnoga prikaza onomastike u slavenskim zemljama. Osobita se pozornost posvećuje hrvatskoj onomastici koju je u cijelosti obradio Petar Šimunović.

Croatian onomastics in a general Slavic perspective

Summary

The author of the article, who is also the chief editor of “The Encyclopedia of Slavic Onomastics”, an all-embracing account of onomastics in Slavic countries, describes concisely the goals, genesis and structure of the Encyclopedia. The article focuses on Croatian onomastics, edited by Petar Šimunović.

Ključne riječi: onomastika, hrvatska onomastika, slavenska onomastika, onomastička enciklopedija

Key words: onomastics, Croatian onomastics, Slavic onomastics, encyclopaedia of onomastics